

М.Ы. Ыбырайхан, Қ.С. Өскембаев

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: marat_19.93@inbox.ru)*

XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Орталық Қазақстандағы металлургия және тау-кен саласындағы жұмысшылардың жағдайы

Мақалада аталған кезеңде Орталық Қазақстандағы металлургия және тау-кен саласындағы жұмысшылардың хал-ахуалы қарастырылған. Төңкеріске дейінгі, кенестік және тәуелсіз Қазақстан жағдайында жарық көрген авторлардың осы аталған мәселеге байланысты еңбектері сараланып, пайдаланылған. Авторлар статистикалық материалдар арқылы жұмысшылардың сандық құрамын көрсетеді және олардың жағдайы жайлы баяндайды. Замана кезеңдеріне сәйкес күнделікті өмірдегі сол заманның куәгерлерінің естеліктері де келтірілген. Әсіресе қарастырылып отырған уақыттағы өндіріс орындарында қызмет қылған техникалық мамандар мен басқа да лауазымды адамдар жайлы тарихи құжаттар мен мәліметтер өте маңызды.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, металлургия, тау-кен, жұмысшылар, Спасск, Қарағанды, Жезқазған, көмір өнеркәсібі, мыс балқыту, шахта, концессионер, жалақы, Успен, Қарсақпай, Тобыл-Ақмола округі, Попов, Рязанов, Тимме, Нельсон Фелль, капиталистер.

XX ғ. басында Ресей патшалығының отары ретіндегі Қазақстанда, негізінен, өнеркәсіптің екі саласы, яғни тау-кен өндірісі мен кен-зауыт өнеркәсібі, сондай-ақ ауыл шаруашылығы, оның ішінде мал өнімдері өнеркәсібі дамиды. Әсіресе тау-кен өнеркәсібі түсті металдар мен темірдің бай кен орындарын пайдаланып жатқан Алтай мен Орталық Қазақстанда өркендеді. Мыс, алтын, темір және басқа қазба байлықтарын шығаратын еліміздің тау-кен кәсіпорындары XIX ғ. орыс буржуазиясының қолында болса, XX ғ. басында, негізінен, шетелдік Германия, Англия, Франция, Австрия және АҚШ-тың акционерлік қоғамдарының қолына көшті. Шетел капиталының енуінің негізгі себептері, біріншіден, бәсекелестіктің болмауы; екіншіден, арзан жұмыс қолының жеткілікті болуы; үшіншіден, пайдалы қазбалардың бай кен орындары; төртіншіден, оңай пайда көзінің болуы.

XIX ғ. екінші жартысынан бастап өнеркәсіп саласында жедел жүргізілген өзгерістерге байланысты еңбек етушілерді қанау жаңа қарқын алды, сол себептен еңбекші халықтың кедейленуі жүрді. Әлеуметтік тұрғыдан өлкенің жұмысшыларының жағдайы Ресейдің өнеркәсібі дамыған аудандарымен салыстырғанда әлдеқайда ауыр болды. Оған кәсіпорын қожайындарының өктемдігімен белгіленген жұмыс күнінің ұзақтығы себеп болды. Жұмысшылар қатары кедейленген қазақ көшпелілері мен қоныстанушы шаруалармен, қолөнершілер, қала кедейлері, төменгі әскери шенділер мен Ресейдің орталық аудандарынан келген мамандармен толығып отырды және олар біртіндеп тұрақты жұмыскерлер тобын қалыптастырды.

Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында халықаралық нарықта және Ресейде металдың бағасының күрт өсуі тау-кен ісіне үлкен қызығушылық туғызды. Бұл жалпы елде, сонымен қатар қазақ даласында тау-кен ісі мен металлургияның жаңа қарқынмен қайта жандануына алып келді. Бұл жанданудың нәтижесі кен орындарын жедел іздеу және барлаудан, сонымен қатар шағын зауыттардың пайда болуы немесе қайта іске қосылуынан көрінді. XIX ғ. соңы – XX ғ. басында Қазақстандағы жұмысшы табының өсуі байқалады. А.Н. Нүсіпбековтің есебі бойынша, 1902 ж. өнеркәсіп орындарындағы жұмысшылар саны 25392 адам, олардың ішінде өңдеуші өнеркәсіпте — 7297 және тау-кен өнеркәсібінде 18095 адамды құраған.

Қазақ КСР Статистикалық басқармасының мәліметтеріне сүйенсек, 1913 ж. ірі өндіріс орындарындағы жұмыскерлер саны 19851 адамды құраған, оның ішінде маңызды салалар бойынша еңбекшілер құрамы төмендегідей: тас көмір — 529, мұнай өндіру — 642, түсті металлургия (түсті металл кендерін өндірумен бірге) — 6790, химия — 59 [1; 60].

Жоғарыда аталған сандарға байланысты мына жайды ескерген жөн. Қазақстан өндірісіне байланысты дереккөздерді қарастыру барысында кейде жеке өндіріс орындарының мәліметтерінде статистикалық басқарманың деректерімен қайшы тұстары кездеседі. Қазақ жерінде жұмыс жасаған жергілікті халық өкілінің саны мен еңбек жағдайы туралы мәліметтерді әр түрлі дереккөздерден алуға болады. Сол деректердің негізгілеріне тоқталсақ, Спасск мыс балқыту зауытында 1895–1900 жж. қазақтар жұмыскерлердің жалпы санының 57 %, кеніштерде — 61, Қарағанды көмір кенішінде —

81% құраған. 1905 ж. Қарағандыда 165 адам жұмыс жасаған, оның 110-ы қазақтардан тұрған. В. Семевский XIX ғ. екінші жартысында Семей – Жетісу округындағы алтын өндірісінде — 5219, Тобыл-Ақмола округындағы осы өндірісте — 1591 жұмыскер және оның 30 % шығыс халқының өкілдері болғанын атап өтеді [1; 66].

Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында жеке өндірістер бойынша еңбекшілердің ұлттық құрамында және жалпы көлемінде өзгерістер болды. Спасск өнеркәсібіндегі 1915 ж. жұмыскерлер құрамы келесі мәліметтерден көрінеді. Спасск мыс балқыту зауыты: қазақтар — 710, орыстар — 180 адам; Сарысу байыту фабрикасы сәйкес 97 және 23; Успен кеніші — 252 және 75; Қарағанды көмір өнеркәсібі — 474 және 115 адам. Қарсақпай мыс балқыту зауытының құрылысында, Жезқазған кеніші және Байқоңыр көмір өнеркәсібінде 1915 ж. 896 жұмыскер болды, оның 483-і — қазақ. Жалпы Орталық Қазақстандағы Спасск зауыты, Успен кеніші, Қарағанды көмір кеніші, Қарсақпай зауыты, Жезқазған кеніші, Байқоңыр көмір кенішінде 1915 ж. 2651 адам еңбек етті. Олардың қатарында 835 орыс, 1816 қазақ болды [2; 117]. Сөйтіп, 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі тұста Қазақстандағы қазақ жұмысшыларының жалпы саны үнемі артып отырды.

1917 ж. басында жалпы Қазақстандағы кәсіпорындарда 25 мыңға жуық адам еңбек етті. Олардың арасында орыстар, қазақтар, тағы басқа да ұлт өкілдері болды, ал Спасск және Атбасар кәсіпорындарында, Қарағанды көмір кенішінде жұмысшы қазақтардың көлемі 81,8 % құрап, жоғары көрсеткіш көрсетті. Шетелдік концессионерлер (капиталистер) жергілікті халық арасынан жұмысшыларды көптеп жинады. Қазақ жұмысшыларына орыстардан да аз төледі және оларды қарапайым үймен де қамтамасыз еткен жоқ. «Риддер қоғамының» өндірісінде — 1760, ал «Қырғыз тау-кен өнеркәсібі қоғамының» кәсіпорындарында 2 мыңға жуық адам жұмыс істеді. Жұмыскерлердің ұлттық құрамына келсек, аталған екі өнеркәсіптің еңбекшілерінің арасында жартысынан көбі қазақтар еді. Төңкеріс қарсаңында Қазақстанның 16 алтын өнеркәсібінде 2300 жұмысшы болса, олардың 1140 қазақтар болды [2; 118]. Шетел капиталының тау-кен кәсіпорындарында 1915 ж. қазақ жұмыскерлерінің үлесі 50–90 % аралығын құрады.

Шетел концессионерлерінің және басқа кәсіпкерлердің кәсіпорындарындағы жұмыскерлердің еңбек жағдайы өте ауыр болды. Қарағанды, Екібастұз тас көмір кен орындарында, Успен, Жезқазған, Риддер кеніштерінде жұмыскерлер жер астында 12 сағат жұмыс істеді. Осыдан бөлек жұмысшылар қосымша 2 сағат қожайыны үшін тағы тегін жұмыс атқарды [3; 71]. Бұл тәжірибе Риддерде және басқа да кәсіпорындарда пайдаланылды.

Мыс-балқыту зауыттарында да жұмыс оңай болмады. Пеш жанындағы ыстық 30 градус кейде одан да жоғары болды. 1913 ж. Ақмола уезд бастығының губернаторға жеткізген хатында Спасск зауытындағы жұмыскерлердің ауыр жағдайы туралы келесідегідей айтылады: «Спасск зауытында жұмыскерлер екі ауысымда еңбек етеді, яғни әр ауысым 12 сағаттан, жұмыстың осындай ұзақтығы қазақ жұмыскерлерінің бірнеше рет наразылығын тудырған, сонымен қатар зауытта күндіз ыстық болады және оған балқыту пештерінің температурасы қосылып жұмыскерлерді тіптен қажытады».

Зауыт және кеніш жұмыстары қол еңбегіне негізделді. Құрал-жабдық жеткілікті болмады, ал қолда бары ескі және тозған күйде еді, өндіріс процестерін механизациялау төмен жағдайда еді немесе мүлде болмады. Тек XX ғ. басында көтеру, шаю, бұрғылау жұмыстарында бу қозғалтқыштары пайда болды. Кеніштердегі негізгі бұрғылау қолмен жүргізілді.

Шетел капиталының кәсіпорындарында жұмыскерлер кен мен көмірді қайламен бөлді және қолмен тасыды. Жоғарыға көтеру ат-шанамен жүзеге асырылды. Алынған көмір, кен қолмен сұрыпталды және жүк тасушыларға тиелді. Тек бай кен балқытылды, ал жұтаңы қоқысқа тасталды.

Шетел капиталистері үнемдеу мақсатында қауіпсіздік техникасына көңіл бөлмеді, жұмыскерлерді нашар жабдықталған зауыт пен кеніштерде жұмыс жасауға мәжбүрледі. Қарағанды және Екібастұз шахталарында дымқыл, ыстық және қараңғы болды. Шахта керосин шамдарымен жарықтандырылды. Жұмыскерлер шахтаға жаяу немесе сатымен түсіп, мініп жүрді. Бұл оларды одан сайын шаршатты.

Көптеген кәсіпорындарда желдеткіштер болмады, бұл улану жағдайларына да алып келді. Кәсіпорындардағы құрал-саймандардың қарапайымдылығы, қауіпсіздік ережелерінің сақталмауы жұмысшылар арасында өлім-жітімді ұлғайтты. Тұрғын-үй мәселесі шешілмеді, жұмысшылардың 40 пайыздайы жертөлелерде, барактарда тұруға мәжбүр болды. Медициналық көмектің көрсетілмеуі, санитарлық-гигиеналық мәселенің шешілмеуі, жұмысшылар мен олардың отбасылары арасында түрлі аурулардың таралуына себепші болды.

Ірі өнеркәсіп орындарының бірі — Спасск кәсіпорындары техникалық жағынан артта қалған еді. Тау-кен жұмыстары тым қарапайым әдістермен жүргізілді. Өнеркәсіптегі техникалық жабдықтар атымен болған жоқ және барлық кен, оның ішінде көмір де қол еңбегімен өндірілді. Егер кейбір бөліктерде механизмдер қолданылса да олар өте ескі еді. Оған мына бір жағдай мысал бола алады. Концессионерлер «Герберт» атты жаңа шахта құрылып жатқанда жаңа көтергіш машинаны алуға шығындалуды жөн санамады. Орнына жарамсыз болып қалған Успен кенішінің ескі бу көтергішін алды. Бұл көтергіш құрылғының ескі болғаны соншалық, жұмысшылар оны қолданған да жоқ. Олар шурфтар мен штректер арқылы өрмелеп, өздерінің забойларына өте көп уақыт шығындап әрең жететін.

Желдету, таза ауа беру де нашар жағдайда еді. Тау-кен инженері Тимме бұл туралы: «Соңғы уақытқа дейін кеніштің желдеткіші нашар жағдайда болды, тек бірнеше жылдық текетірістен кейін әкімшілікті желдеткіш орнатуға көндірдік, бірақ үнемдеу мақсатында бұл жұмыс та екі жылға созылды», — дейді. Үнемдеу мақсатында құрылғылардың ешқайсына жөндеу жүргізілмеді. Ал, бұл жыл сайын төтенше оқиғалардың орын алуына әкеліп соқты. Патша шенеуніктерінің өзі мына жағдайды мойындады: «...Жалпы Спасск және Атбасар қоғамдарының кәсіпорындарында кеніштердегі техникалық бөлік өте нашар жолға қойылған, себебі жұмыс жасап жатқан шетелдіктер техникалық білімі төмен қызметкерлер еді» [4; 23]. Әрине, Спасск және Атбасар кәсіпорындарының басшылығында жүрген бұрынғы ет сатушылар мен аудармашылар өте сауатсыз болды.

Жұмысшылардың ауыр азабы күнделікті еңбек барысындағы қиындықтар ғана емес еді. Төңкеріске дейін өлкедегі жұмысшылардың жалақысы кәсіпкерлердің жұмысын қадағалайтын органдардың болмауынан Ресейдің өнеркәсібі дамыған аудандарынан әлдеқайда 2–3 есе төмен болды. Мысал ретінде соғыс жылдарына тоқталсақ. 1914–1916 жж. Ресейде заңмен бекітілген жалақының ең төмен мөлшері 1 рубль болды. Ал, Спасск, Рязановтар, Поповтар, тағы басқа өнеркәсіптерінде әр уақытта жалақы шамамен күніне 8 тиын мен ең жоғарғы көрсеткіш 1 рубль 40 тиын аралығын құрады [3; 80]. Аталған көрсеткіш 1914 ж. Қарағанды өңіріндегі көптеген өнеркәсіп орындарына ортақ болып табылады.

Өнеркәсіп орындарының көпшілігінде жалақы үнемі кешіктіріліп отырылды және көп жағдайда ақшамен емес ордермен берілді. Ал ордер әр түрлі азық-түлік пен тауарға теңестірілді. Бұл ордерлер жұмысшыларға тек сол концессионерлердің сауда орындарынан ғана қажетті тауар алуға мүмкіндік берді. Округтік инженерге жазған шағымында сол кездегі жұмысшы былай деген: «Спасск зауытының басшысына бізге жалақы берілсін деген өтінішке қарамастан, үш ай бойы әлі де ақша орнына тек ордер алып келеміз. Ордерді көпестерге тегін беруге тура келеді, кеңсе ол ордерлерді кері алмайды. Бір рубльге сауда жасау керек болса, ордер екі рубльге жазылса, керек емес тауарды алуға тура келеді. Спасск зауытының кеңсесіне жету оңай емес. Ол ылғи да ішінен жабық. Кеңсеге кездейсоқ кіріп кеткенді Аткинсон деген біреу «ақша жоқ» деген айғаймен қуып шығады. Көбісі қарыз емес, жалақысын сұрап жүр, сондықтан төбелес немесе одан да қиын жағдайлар туындауы да мүмкін. Арбакештер Аткинсонды бірнеше рет алып шыққысы келді, бірақ сұлтанның арқасында ол құтылып кетеді. Аткинсонның нұсқауымен жіберілген ордерлер ақша ретінде рәсімделеді. Бұл алдау үшін жасалады. Сондықтан Карно кеңсесінен арбакештердің қаңтар, ақпан, наурыз айларының жалақысын төлеуін сұраймыз. Ақша орнына ордер беруге тосқауыл жасаңыз. Сонымен бірге Аткинсонның кім екенін анықтап беріңіз. Ешқандай келісімшарт қатынастарынсыз біз өзге елдің адамына ақшамыз үшін аяғына жығылуымыз керек пе» [4; 23].

Ағылшын кәсіпкерлері Қазақстанға өзінің отарлары, оның ішінде Африкадағыдай еңбекшілерді аяусыз қанау тәсілдерін ала келді. Африкада олар негр құлдарды ұстап алып, жұмысқа күштеп жегіп қоятын. Қазақ жеріндегі жұмысшылар да осыған ұқсас жағдайда еді. Жалақы мардымсыз болды. Сол жалақының өзін концессионерлер әр түрлі себептермен шегеріп, айыппұл салып отырды. Қарағандының құрметті шахтерлері Бекбосын Сахимбаев пен Түсіп Күзембаев былай деп еске алады: «Десятниктің көзіне дұрыс еңбек етпегендей көрінсең, жалақыдан шегеру немесе айыппұл жазылатын». Жалақының төмендеуімен қатар соғыс жылдарында күнделікті қажетті заттар қымбаттап кеткен болатын. Бұл еңбекшілерге ауыр соққы болды. 1916 ж. Спасск кәсіпорнындағы жалақы 8–11 тиынға дейін төмендеп кетті. Бұл қазақтарды тыл жұмысына тартумен байланысты болды. Шетел капиталистерінің кәсіпорындары әскери міндеткерліктен босатылған болатын [5; 133]. Концессионерлер осыны пайдаланып, жұмысшыларды әскери міндеткерліктен босатқанын сылтау етіп жалақыны тіпті төмендете берді. Жалпы еңбекшілер бұқарасының арасында қазақ жұмыскерлері кәсіпорын басшыларының тарапынан кемсітушілікке көп ұшырады. Зауыттар мен кеніштердегі

казактардың қатарын көбінесе маманданбаған қара жұмыскерлер құрады. Білікті мамандарды кәсіпкерлер Орал, Алтай және басқа да зауыттардан әкелді. Орыс және қазақ жұмыскерлерінің жалақысы да әр түрлі еді.

Кен орындары мен зауыт-фабрикалардағы көптеген өрескел қателіктер мен озбырлықтардың тағы бір үлкен себебі бар еді. Мысалы, Орталық Қазақстандағы Спасск акционерлік қоғамының өндіріс орындарындағы барлық билік басқарушы директор Вульмердің қолына шоғырланды. Ол осы қызметінен бұрын Австралияда және Вест-Индияда жұмыс жасаған болатын [5; 137]. Вульмер өз кезінде қожайындарын байыта түсуді және Англияда ерекше басқарушы мәртебесіне ие болуды ойластырып кен өндіруді бұрынғыдан да жыртқыштық сипатта жүргізді. Яғни, кәсіпорындарды басқарушылар шектен тыс сауатсыз болды. Мысалы, Қарағанды көмір кенішін басқарушы Гарботл деген адам осы қызметіне дейін қарапайым аудармашы болса, Успен кеніштерін басқарушы Фармер ет сатумен айналысқан еді.

Әкімшілік-шаруашылық бөлігі шетелдік азамат Руффельдің қолында болды. Патша шенеуніктері Руффельдің басқаруын жоғары бағалаған болатын. Шындығында Руффель шаруалардың титығын шығаруды жоғары деңгейге жеткізді. Жұмысшылардың жалақысы қысқартылған болатын. Тұрғын үй жағдайы аса ауыр болды, ал жұмысшылар Руффельден жағдайды сәл де болса жақсартуды сұрағанда ол бірден қарсылық білдірді. Сонымен қатар ол өзінің қарсылығын техникалық тұрғыдан негіздеуге тырысты. Руффельдің жандайшаптары да барлық жағынан үнемдеді. Кеншілер әр ауысымда 100 сажан тереңдікке кез келген сәтте үзіліп кетуі мүмкін шіріген қыл арқанмен түсті. Бұл шетелдік келімсектердің орнатқан тәртібі болды. Олар патша шенеуніктері атап өткендей, «керемет мамандар» еді.

Жұмыскерлердің ауыр жағдайын сипаттайтын деректер қоры көптеп кездеседі. Бірақ кейде жұмыскерлер үшін жақсы жағдайлар жасаған кәсіпкерлер де кездеседі. Бірақ бұл жерде еңбекшілерге қажетті жағдайды ойластырған, басшы кәсіпкер мен жұмысшылар арасындағы алтын көпір іспеттес тұлғалардың маңызы зор екенін атап өту керек. Еңбекшілердің тұрмыс және жұмыс жағдайын көбінесе көпес-капиталистер емес тікелей жұмыс барысына қатынасып жүрген инженер-техник мамандар жасаған болатын. Кәсіпорындардағы өндірістік үдерістердің кемшіліктерін және жұмысшылардың еңбек жағдайын ашып көрсету үшін өнеркәсіп орындарының әрқайсына тоқтала кеткен жөн. Ол үшін бізге жеткен деректер жеткілікті. Мысалы, Орталық Қазақстанда металлургия ісі алдыңғы қатарда болды және өнеркәсіптің бұл саласын аталған өңір бойынша кең көлемде алғашқы рет қолға алған сібірлік көпес С.И. Попов еді. Оның ісінің қаржылық жағы және коммерциялық ұйымдастырылуы Тобыл-Ақмола округтік инженері болған А. Сборовскийдің еңбегінде толық қамтылған. Ең бастысы, бұл еңбекте металлургия қызықтыратын техникалық жағы, материалдық мүмкіндігі сипатталған. Алғашқы уақытта бұл жердегі барлық өндірістік жұмысты басқарғандар Алтай зауыттарына арнайы іссапарға жіберіліп, зауыт жұмысын барынша игерген мамандардан тұрды. Қызметтері үшін оларға айына бір рубль және екі пұт ұн берілді. Кейінірек жағдайлары жақсарды. Красовский жазбаларынан біз Попов зауыттарындағы басқарушылар мен қызметкерлер, соның ішінде ең ірі деген Александровск зауытындағылары жылына 300 рубль жалақы және айына 3 пұт ұн, 0,5 пұт бидай, 7,5 фунт жарма, 2,5 пұт ет және екі рубль шайлық ақша алғаны жайлы сыйақы тізімдемесін кездестіреміз. Бұл XIX ғ. 70 жж. жататын деректер қатарына жатады [6; 167]. Дегенмен сол уақытта Поповтар бұл айлықпен тәжірибелі және білімді металлург мамандарды қызықтыра алуы неғайбыл еді. Бұл жағдайларда зауыт жұмысының металлургия талаптарына сай жүруін, толық есебін жасау, кен және зауыт өнімдерінің сараптамаларын беру, сонымен бірге зауыт жұмысын қадағалау өте қиын еді.

Поповтар әулеті Орталық Қазақстандағы өз ісін XIX ғасыр бойы жүргізген болатын. Степан Иванович Поповтың мұрагері Степан Александрович Степановск және Козьмо-Демьяновск зауыттарында бір пұт мыс өндіргені үшін әрбір жұмысшыға төлеген жалақысы 15 рубльды құрады. Аталған көлемдегі жалақы өнеркәсіп орны үшін кететін шығынды көбейтіп жіберді. Осындай жағдайларда кәсіпорынның өз жұмысын тоқтатуы таңғаларлық жағдай емес [7; 111]. Степановск және басқа да дала зауыттарындағы еңбектің қысқы үзілісі зауыт маңына өз киіз үйлерін тіккен казактардың өндірісте пайдаланылуымен, ал суық түскенде олардың өз қыстауларына көшуімен байланысты болған.

Қазақстандағы XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы ірі кәсіпорындардағы қазақ жұмысшыларының жағдайын Спасск зауытын мысалға келтіру арқылы да кеңінен қарастыруға болады. Тау-кен ісімен айналысқан ірі көпестердің бірі Рязановқа тиесілі болған Спасск зауыты бірнеше кезеңде жұмыс

жасады. Алғашқы кезеңі туралы мәліметтер өте аз болып келеді. Өнеркәсіп орны қарқынды жұмыс жасаған 1898–1904 жж. аралығындағы екінші кезеңінде зауыттың жағдайы төмендегідей болды. Тәулігіне 15 т (930 пұт) кенді балқытуға 54 т (3350 пұт) өндірістік қоспа мен отын шығындалды. Өнеркәсіптің әр бөлігінде, яғни көмір кенінде, кеніште және зауытта жалпы саны 500-ге жуық еркектермен бірге әйелдер және балалар жұмысқа жалданды. Сөйтіп, Рязанов кәметет жасқа толмағандар мен әйелдер еңбегін қанады, өндіріске технологиялық жаңалықтар енгізбеді. Оның иелігінде Оралдағы алтын кеніштері болғандықтан, бұл өнеркәсіп орындарына немқұрайлы қарады. Істі бұлайша ескі тәсілдермен басқару, жұмысты дұрыс жүргізе алмау нәтижесі кәсіпорынды дағдарысқа әкелді, көп ұзамай сатып жіберуге мәжбүр болды [8; 19].

1914–1916 жж. аралығындағы Спасск зауыты жұмысының үшінші кезеңінде өндірістің дамуы тікелей әскери жағдаймен байланысты еді. Қалай болғанда да Успеннен жеткізілген кеннің ерекше сапалы болғаны (кен құрамының байлығы) ғана өндіріс техникасының барлық кемшіліктерін жауып тұрды және өнеркәсіптің табысына әсер етті. 1914 ж. Спасск зауытында өндірілген мыстың 1 пұты Вогау фирмасына 13 рубль 68 тиынға тапсырылды, ал 1 пұт өнімді өндіруге кеткен өзіндік құн 5–6 рубльден асқан жоқ еді. Әдетте, 4 рубль 50 тиын шамасында болды. Басты шығын — жұмыскерлер жалақысы 1 пұт өнім өндіргені үшін 2 рубль 57 тиын еді [6; 181]. 1914 ж. зауыттағы жұмысқа шамамен 1000 жұмысшы жалданды, олардың орташа жалақысы 1 рубль 4 тиынды құрады. Шеберлер 1 рубльден 3 рубль 35 тиынға дейін; білікті мамандар 80 тиыннан 1 рубль 80 тиынға дейін; қара жұмысшылар 50–80 тиын аралығындағы жалақы алды. Жұмыстың үздіксіз жүруі барысында жұмысшылар 12 сағатқа дейін еңбек етті. Ал жұмыс күні екі ауысымға ауысқанда еңбек күнінің ұзақтығы 10 сағатқа созылды. Қожайындар өндіріске қажетті машинаны, жаңа технологияны енгізгенде жұмысты жеңілдетіп, жұмыс уақытын қысқарту үшін емес, қосымша құнды өсіру мақсатын ұстанды. Сондықтан олар өндіріс машинасына кеткен шығын жұмыс күшіне кеткен шығыннан аз болса ғана, жаңа технологияны қолданды. Тегін сый сияқты келіп тұрған жұмыс күшін пайдалану мүмкіндігі болғанда шетел кәсіпкерлері ешқандай техникалық жетілдірусіз-ақ өндірістің ең ескі, артта қалған әдістерімен жұмысты жалғастыра берді.

Өндіріс техникасының артта қалушылығына қарамастан, ағылшын-француз капиталистері жыл сайын жоғары табысқа ие болып отырды. Жоғарыда аталғандай, Спасск қоғамы 1914 жылдың өзінде мысты 4 сом 50 тиынға өндіріп, 13 сом 68 тиынға сатты. Осылайша 9 сом таза пайдаға кенелді. Капиталист Феллдің өзі серіктес акционерлерге Қазақстанға салған капиталынан таза пайда тауып отырғанын айтып масаттануының тегін емес екені көрініп-ақ тұр. Орыс және қазақ жұмысшыларын аяусыз жұмысқа жегу шетел капиталистері үшін жоғары табыстың кепілі болды. Шетелдік қанаушылар тек жер асты қазба байлығын аяусыз тонап қана қойған жоқ, арзан еңбек күшіне айналған жергілікті халық өкілдерін экономикалық және әкімшілік қысымдар арқылы аяусыз қанады. Жұмысшыларды қанау шектен тыс екендігін патша шенеуніктерінің өзі де мойындауға мәжбүр болды. Тау-кен инженері Сборовский шетелдік кәсіпкерлер жұмысшылардың бар күш-қуатын сорып алатыны жайлы «...олар негрлерді жануарларды пайдаланғандай қанаса, бұл жұмысшыларға да сондай көзқараспен қарады», дейді ол [9; 91].

Өнеркәсіп орындарындағы жағымсыз жағдайлар жайлы мәліметтерден бөлек мына бір қызықты жағдайды инженер В. Пазухиннің еңбегінен кезіктіруге болады. Ол Спасск зауытында 20 орындық тамаша емхананы және төменгі медициналық құрамның болғанын атап өткен. Сонымен қатар көмір кен орнында, кеніште және зауытта 3 мектеп (соңғысы 1903 ж. ашылған), онда 200 бала оқыған. Олардың арасында біршама қазақ балалары да кездеседі. Зауытта сонымен қатар Рязановтар негізін қалап, Спасск Компаниясы құрылысын аяқтаған шіркеуде жұмыс істеген [9; 92]. В. Пазухиннің пікірінше, жалпы зауыттағы кент жақсы әсер қалдыратын.

Спасск зауытының шикізаттық базасы ретінде болған Успен кеніші де сол кездегі аса бай кен орындарының бірі ретінде ерекше назар аудартады. Жалпы 1916 ж. кеніште 400 жұмысшы болған. Ауысымда 9-12 кен қазушы шахтада жұмыс жасағанда тәулігіне 2000 пұт кен алып отырған. Кен қазу жұмысы негізінен қол еңбегімен атқарылды. Жоғарыға көтерілген 1 және 2 сұрыптағы кенді жұмысшылар жалаң қолмен сұрыптады. Бірінші сұрып тікелей Спасск зауытына; екіншісі байыту фабрикасына жөнелтілді. 1914 ж. Успендегі орташа жалақы — 98 тиынды құрады, кен қазушылар үшін 2 сом 50 тиын, ал қара жұмысшылар үшін 85 тиын еді [9; 110]. Кәсіпорындағы жұмысшыларға ауыр еңбек үшін жалақы өте аз төленді, әлеуметтік жағынан олар қорғалмады және басқа да өрескел қателіктерге жол берілді.

Бүгінгі күнде ірі өндірістік аймаққа айналған Жезқазған қаласы мен өндіріс орнының тарихы Атбасар мыс өндіру ісімен тікелей байланысты. Жезқазғандағы кен орындарын пайдалану арқылы негізі қаланған Атбасар мыс ісіндегі жұмысшылар жағдайы да ерекше назар аударуға тұрарлық. Жезқазған кенішін игеру барысында бірнеше қосалқы ғимараттар салынды. Бұл болашақ ірі өндірістік қаланың іргетасының қалануына негіз болды. Істің зор болашағының барына сенген кәсіпкерлер қосалқы құрылыстарға ерекше көңіл бөлген [10; 98]. 1920 жж. кеніш маңында қосалқы құрылыстар көбейді. Тау-кен жұмыстары біршама электрлендірілді. Су резервуары және қуаттандыратын сусорғы зауыттың құрылыстарын толықтырып тұрды. Жөндеу жұмыстарын жүргізу үшін механикалық шеберхана, ұстахана, ағаш кесетін орын мен ағаш шеберханасы жабдықталды. Кеніште сонымен қатар кен ісіне қажет материал мен құрал-жабдықтарды сақтайтын қоймалар, зертхана, кеңсе, атқора, емхана, мектеп және тағы басқа көптеген қосымша ғимараттар мен тұрғын үйлер салынды. Жезқазғанда жасалған жұмыстар кейіннен бұл жердің ірі өндірістік орталыққа айналуына алып келді. Бірақ қала мен кәсіпорынның жоғары деңгейге көтерілуіне негізінен шетелдік кәсіпкерлердің жұмысы емес, индустрияландыру кезеңіндегі Кеңес үкіметінің еңбегі көп нәтиже берді.

Көмір өнеркәсібі төңкеріске дейінгі Қазақстанда жеке сала ретінде қарқынды дамымаған еді. Шетелдік капиталистер Қарағанды, Байқоңыр, Екібастұз және басқа көмір кеніштерін иеленіп алып, бұл жерде көмір өнеркәсібін жолға қойды. Бірақ олар көмір кеніштерін тек басқа өнеркәсіп орындарын отынмен қамтамасыз ету үшін пайдаланды. Мысалы, Қарағанды көмірінің 63 % Спасск зауыты мен Успен кенішіне, ал 12 % ғана жергілікті халыққа сату үшін керек болды. Байқоңырда өндірілген көмір толығымен кәсіпорынның ішкі қажеттіліктеріне жұмсалды. Кен орындарын игеру барысында кен-тау жұмыстарын жүргізудің қарапайым ережелері сақталған жоқ. 1912 жылғы «Ақмола облысының шолуында» бұл туралы былай делінген: «Қарағанды көмір кеніші нашар жарақтандырылған және зауыт басшылығы ешқандай алдын ала дайындық жұмыстарын жүргізбеген» [4; 92].

1911–1920 жж. аралығында Байқоңыр көмірін игеру қарқынды жүргізілді. Байқоңыр көмір өнеркәсібі Атбасар Қоғамына қарады және үнемі Жезқазған, Спасск зауыты секілді кәсіпорындарды отынмен қамтамасыз етті. Кен орнының қосалқы құрылыстары қарапайым болды. Олар: механикалық шеберхана, ұстахана, ағаш шеберханасы және керосин қозғалтқышымен іске қосылатын бірнеше станоктар. Өнеркәсіп орнына жақын маңайда аса үлкен атқора және дүкен салынды. Дүкендер тау-кен жұмыстары үшін барлық заттың қорымен жабдықталған еді. Жұмысшы кентінің құрылысы негізгі өндіріс орнынан солтүстікке және шығысқа қарай жоспарланды. Себебі басқа ірі кәсіпорындар осы бағыттағы жолдардың бойында орналасты. Емхана кәсіпорын орналасқан өзеннің жоғарғы жағында салынды. Байқоңырдағы барлық құрылыстар шикі кірпіштен салынған және темірмен жабылды. Сондықтан олардың сақталуы да әр түрлі деңгейде болды. Көмір кен орнын жабдықтауға кеткен шығын 0,5 млн рубльден асқан жоқ [9; 113]. 1920 жж. бұл жерде көп шығын кетірмей аздаған жөндеу жүргізгеннен кейін жер бетіндегі құрылыстарды қайта пайдалану жоспары болды. Сонымен қатар Жезқазғандағыдай қуат станциясын орнатып, өндірісті электрлендіру жоспарланған еді. Көмір өндіруде өндірістік шығындарды ақтаған, сапасы аса жоғары болған Қарағанды көмір өнеркәсібінің жаңа қарқынмен игерілуіне байланысты Байқоңыр кәсіпорнына 1920 жж. бастап көп көңіл бөлінбеді. Себебі қарағандылық көмір көп көлемде жылу бөлетін тас көмір болса, байқоңырлық өнім күлі көп және жылу бөлгіштігі аз қоңыр көмір еді.

Қарсақпайдағы зауыттың негізін салу 1912 жылдан бастап қолға алынды. 1913 ж. ұзаққа созылған көктемнің ауа райы жұмысты қиындата түсті, себебі кез келген жүкті тасымалдауға пайдаланылған түйелердің жем-шөбін табу оңайға соқпады. 1914 ж. да ұзаққа созылған көктем құрылыстың жүргізілуін кідіртті. Бірақ, осы жылы жаздың ортасынан бастап орыс жұмысшыларының әскерге жұмылдырылуына қарамастан, істің нәтижесі біршама жемісті болды [11; 119]. 1914 ж. соңында әр түрлі 19 ғимарат тұрғызылды және зауыт құрылысы біршама алға жылжыды. Алайда 1914–1918 жж. Бірінші Дүниежүзілік соғыс және 1918–1920 жж. азамат соғысының салдарынан жалпы экономикалық және еңбекшілер жағдайы қайта қиындады. Әсіресе соғыс уақытының зардабы кәсіпорынның құрылысының аяқталуына және тікелей іске қосылуына көп кедергі келтірді.

1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліске байланысты жұмыстың барлық жоспары бұзылды. Жергілікті халық бүкілхалықтық күреске белсене араласып, 26 шілдеден кейін тіпті ашық көтеріліске шықты. Кәсіпкерлер өнеркәсіп орнына әскер шақырды. Нәтижесінде бұл кәсіпорынның құрылысына бөгет

жасады, зауытқа қажетті құрал-жабдық салынған вагон керуені 58 верст жерде тоқтап қалды. Ол 1916 ж. өзінде тек 52 верст жылжыған күйде қалып қойды [8; 68]. Керуенді зауытқа жеткізу тек қана 1917 ж. 8 қазанында, үш жыл өткеннен кейін жүзеге асты (2 жыл 11 ай). Керуенге тонау үшін қазақтар екі рет шабуыл жасағанын атап өткен жөн.

Соғыс салдары көп әсерін тигізсе де, Қарсақпай зауытының сыртқы әлеммен байланысы және ондағы жұмысшылардың жағдайын жасау кәсіпорын басшылығының ерекше назарында болды. Сол бір аумалы-төкпелі заманда бұл зауытта аздаған жөндеуден кейін азық-түлік агенттігі қалыпқа келтірілді. Кәсіпорынға тиесілі жолда бір-бірінен 12–20 верст қашықтықта орналасқан құдық, еуропалықтар мен жергілікті халыққа арналған тұрғын үйлер, ат-көлік, киім-кешекпен азық-түліктің жеткілікті қоры бар 15 пикет бой көтерді [8; 116]. 1924 ж. бұл елді мекендер қараусыз қалып, қирады. Қарсақпай зауыты — Орталық Қазақстанның бүгінгі күнге дейінгі ірі кәсіпорны. Зауыт өзінің қалыптасу тарихында қилы оқиғаларды басынан кешірді. Соған қарамастан, өнеркәсіп орнындағы жұмысшылардың жағдайы біз қарастырып отырған уақыттағы басқа зауыттармен салыстырғанда біршама жоғары тұрды.

Атбасар өнеркәсібінде де азық-түлік дайындауға арналған агенттік болды. Агенттік азық-түлікті жан-жаққа тасымалдау үшін Акционерлік қоғам 1000 дана ат-арба ұстады. Барлық құрал-сайманнан 1920 ж. тек 300-дей ғана ат-арба қалды. Тасымалдауды жалданған қазақтар жүзеге асырды. Оларға бір пұт жүк тасығаны үшін, арба жөндеу шығынын қосқанда 60 тиынға жуық қаржы төленді [7; 115]. Алайда кейін кәсіпорын басшылары автомобиль көлігін пайдалануды жоспарлады, себебі жергілікті халыққа толық тәуелділік кейде өнеркәсіпті қиын жағдайға алып келіп отырды.

Маңызды мәселе тұрғын үйлерді жиһаз және шаруашылық заттарымен қамтамасыз ету болды. Атбасар қоғамына тиесілі әр тұрақ кентте емхана болды [12; 99]. Өндірістік қоғам шіркеу мен мешіт салуды жоспарлады. Қоғам өндіріске тартылған халықты қамтамасыз ету үшін тауар және азық-түлікке қажетті қоймалар салды, еркін бағамен сату үшін ет пен басқа да тауарларды жеткізуге шарт жасады. Бірақ барлық өнеркәсіп орындарында еңбекшілердің жағдайы оңала қоймады. Жұмысшыларға қамқорлық көрсеткісі келетін тау-кен инженерлері болғанымен, шетелдік зауыт иелері олардың талабын орындамады.

Ауыр еңбек жағдайы мен тұрғын үй мәселесі де өте нашар шешілді. Тау-кен кәсіпорындарының жұмыскерлері сыз тартқан, суық барақ пен жеркепелерде тұрды. Мысалы, Спасск зауытының кеніштер мен зауыттарындағы казармалар көбінесе саманнан салынды және төбесінен жиі су ағатын, санитарлық талаптарға сай емес жағдайда болды [4; 57]. Әсіресе киіз үйлер мен лас, суық тартқан жеркепелерде тұрған қазақтардың жағдайы өте ауыр еді. 1915 ж. Спасск зауытының маңында 125, Қарағандыда — 105, Успенде 81 қоныс салынды. Успен кенішіндегі казармаларда терезелер қынаптан жасалған материалдармен жабылды.

Қазақтармен жасалған келісімшартта міндетті түрде киіз үйі болуы тиіс екені көрсетілді. Осылайша кәсіпкерлер тұрғын үй салуға кететін қаржыны үнемдеп, баспанамен қамтамасыз ету жауапкершілігінен құтылып отырды [3; 85]. Мысалы, сібір алтын өндірісінде (Тобыл-Ақмола тау-кен округі) және Семей-Жетісу округында ешқандай барақ салынбады, себебі онда жұмысқа қабылданған қазақтар өз киіз үйлерімен келуге тиіс болды [5; 139]. Инженер В.Д. Коцовский XIX ғ. соңындағы қазақ жұмыскерлері туралы былай деп жазды: «...көптеген қазақ жұмыскерлерінің кедейленгені сонша олардың киіз үйі болмай, қарабайыр жеркепелерде тұрды. Бұл жеркепелерді олар жақсы жағдайға келтіре алмады, ал жұмыс беруші баспанамен қамтамасыз етуді өз мойнына алмады». Шетелдік капиталистер тау-кен инженерлері талап еткен тұрғын үй құрылысындағы қарапайым ережелерді де орындамады. Аталған мәселені тау-кен инженері бірнеше жыл бойы Спасск кәсіпорындары басшылығына берген нұсқаулары тіркелген кітаптағы үзінділерден байқаймыз.

«1906 жыл 25 маусым. Жұмыскерлерге арналған бөлме өте лас, қараңғы, жарықтандырылмаған және міндетті қаулы талаптарына сай келмейді.

1908 ж. 5 шілдесі. Жұмысшы бөлмелерін қарау барысында анықталғаны:

а) көп бөлмелерде бойдақ жұмыскерлер отбасылылармен бірге тұрып жатыр;

б) 28 шаршы метрге орналастырылуы керек болған 16 еркек, 4 әйел, 5 бала 12 шаршы метр жерге ғана қоныстанған.

1910 ж. 17 қазан. Отбасылы жұмысшылар бойдақтардан бөлек орынға ие болуы керек.

1912 ж. 5 қазан. Жалпы отбасылық орындарда жұмысшылардың тығыз орналасқаны сонша, кейбіреулері төсекте емес жерде ұйықтауға мәжбүр. Ауаның әр адамға қажетті көлемде болу талабы орындалмаған, қарапайым гигиеналық талаптар сақталмаған» т.б. Бірақ тау-кен инженерінің жүйелі

нұсқауына қарамастан, жұмыскерлердің тұрғын үй жағдайы жыл сайын жақсармай, керісінше, нашарлаған. Тау-кен инженері Тимме 1916 ж. былай деп жазады: «...жұмыскерлерді адамға қарағанда малға қолайлы орындарда ұстайды...» [6; 193].

Жалпы қазақ жұмысшыларын пайдалану кәсіпкерлер үшін тиімді болды. Біріншіден, оларға аз жалақы төленді, екіншіден, олар жақсы баспана сұрамай, қарапайым тұрғын үй мен киіз үйлерде де тұра берді, үшіншіден, мәдени-тұрмыстық жағдайларға көп мән бермеді. Ауыр еңбек, тұрғын үй және тұрмыстық жағдайлардың қолайсыздығы әсіресе қазақ жұмыскерлерінің арасындағы ауру-сырқау мен өлім-жітімнің жоғары болуына әкеліп соқтырған болатын.

Сонымен, қазақ даласындағы металлургияның дамуы және әр кездегі құлдырауының себептері әр түрлі болды. Сол кездегі осы өнеркәсіп саласындағы өндіріс орындарының қазақ жерінде пайда болуының кейбір оң әсерлерін де айтуға болады. Бұл саладағы өнеркәсіп орындарының пайда болуы қазақ жеріндегі капиталистік қатынастардың, кәсіпкерліктің пайда болып орнығуына және жұмысшы таптың қалыптасуына әсер еткен болатын. Бірақ кәсіпкерлер қазақ жерінің кен байлығын оңай, арзан жолдармен игеруге талпынды және өз бас пайдасы үшін ғана әрекет етті. Қарастырылып отырған кезеңдегі кәсіпкерлер әрекеттерін жан-жақты қарастыра отырып, олардың жыртықшытық, тонаушылық сипаттағы кәсіпкерлікпен айналысқанын атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Семевский В.И. Рабочие на сибирских золотых приисках / В.И. Семевский. — Т. 2. Положение рабочих после 1870 г. — СПб.: Типогр. Товарищества «Общественная польза», 1898. — 876 с.
- 2 Рушанов В.И. Положение рабочего класса и рабочее движение в горнозаводской промышленности Казахстана в период империализма / В.И. Рушанов // Изв. АН КазССР: Сер. экон. — Вып. 1. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1949. — С. 110–118.
- 3 Иевлев П.А. Риддер – Лениногорск (исторический очерк, 1786–1957) / П.А. Иевлев. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. — 236 с.
- 4 Обзор Акмолинской области за 1911 г.: приложение к Всеподданнейшему отчету. — Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1912. — 106 с.
- 5 Коцовский В.Д. Золотопромышленные районы в Киргизской степи / В.Д. Коцовский. — Томск: Тип.-лит. М.Н. Кононова, 1894. — 145 с.
- 6 Сборовский А. Краткий очерк положения горной и горнозаводской промышленности в Степном северном горном округе / А. Сборовский. — Омск: Сиб. электро-печ. и хромо-лит. Н.А. Иванова, 1911. — 215 с.
- 7 Бекмухаметов Е.Б. Цветная металлургия и горное дело дореволюционного Казахстана / Е.Б. Бекмухаметов. — Алма-Ата: АН КазССР, 1964. — 315 с.
- 8 Дильмухамедов Е.Д. Революционное движение горнорабочих Казахстана в начале XX века (1900–1917 гг.) / Е.Д. Дильмухамедов. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. — 128 с.
- 9 Пазухин В.А. Металлургия в Киргизской степи / В.А. Пазухин. — М.-Л.: Акционерное о-во «Промиздат», 1926. — 208 с.
- 10 Киреев Ф.Н. Революционное движение в Казахстане в 1905–1907 годах: сб. документов и материалов / Ф.Н. Киреев, Т.П. Губа, Ф.И. Колодин. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. — 364 с.
- 11 Вяткин М.П. Монополистический капитал в Средней Азии / М.П. Вяткин. — Фрунзе: Изд. АН Кирг. ССР, 1962. — 160 с.
- 12 Рахимбекова А.К. Социальное и имущественное расслоение казахского общества (XIX – нач. XX вв.) / А.К. Рахимбекова // Вестн. КазНУ. Сер. истор. — 2003. — № 4. — С. 98–101.

М.Ы. Ыбырайхан, К.С. Ускембаев

Положение рабочих металлургической и горнодобывающей отрасли Центрального Казахстана конца XIX – начала XX вв.

В статье рассмотрены труд и жизнедеятельность металлургов и горняков Центрального Казахстана в указанный период. Используются материалы дореволюционных, советских и современных авторов независимого Казахстана. На основе статистических материалов предпринята попытка описать численный состав и материальное положение рабочих. В статье использованы воспоминания рабочих указанных периодов. Отмечено, что особенно важны для раскрытия темы исторические документы и сведения технических кадров, работавших в производственной сфере.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, металлургия, горнодобывающий, рабочие, Спасск, Караганда, Жезказган, угольная промышленность, сплав меди, шахта, концессионер, зарплата, Успенка, Карсакапай, Тобыл-Акмолинский округ, Попов, Рязанов, Тимме, Нельсон, Фелль, капиталисты.

M.Y. Ybyrajhan, K.S. Uskembraev

The situation of workers of the Central Kazakhstan mining and metallurgical industry late nineteenth and early twentieth centuries

This article discusses the situation of workers of the Central Kazakhstan metallurgical and mining industry late nineteenth and early twentieth centuries. In the work used materials of pre-revolutionary, Soviet and contemporary authors of independent Kazakhstan. By authors based on data was attempted to describe the strength and livelihoods of the workers. In article uses workers' memories of given periods. We attach great importance to the historical documents and information of technical staff, who worked in the industrial sector.

Keywords: Central Kazakhstan, metallurgy, mining, workers, Spassk, Karaganda, Zhezkazgan, coal industry, copper alloy, mine, concessionaire, salary, Uспенka, Karsakpai, Tobyl-Akmola district, Popov, Ryazanov, Timme, Nelson, Fell, the capitalists.

References

- 1 Semevskii, V.I. (1898). Rabochie na sibirskikh zolotykh priiskakh [Workers at the Siberian goldfields], 2. *Polozhenie rabochikh posle 1870 g. — The situation of workers after 1870*. Saint Petersburg: Tipografiia Tovarishchestva «Obshchestvennaia Polza» [in Russian].
- 2 Rushanov, V.I. (1949). Polozhenie rabocheho klassa i rabochee dvizhenie v hornozavodskoi promyshlennosti Kazakhstana v period imperializma [The position of the working class and the labor movement in the mining industry in Kazakhstan in the period of imperialism]. *Izv. AN KazSSR: Serii ekonomicheskaiia — Math. AN KazSSR: economic series*, 1. Almaty: Izdatelstvo AN Kaz SSR [in Russian].
- 3 Ievlev, P.A. (1957). *Ridder – Leninhorsk (istoricheskii ocherk, 1786–1957) [Ridder – Leninogorsk (historical overview, 1786–1957)]*. Alma-Ata: Kazhosiszdat [in Russian].
- 4 *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1911 h.: prilozhenie k Vsepoddanneishemu otchetu [Review of Akmol region in 1911: the application to humbly report]*. Omsk: Tipografiia Akmolinskoho oblastnogo pravleniia, 1912 [in Russian].
- 5 Kotsovsky, V.D. (1894). *Zolotopromyshlennye raiony v Kirghizskoi stepi [Gold mining areas in the Kirghiz steppe]*. Tomsk: M.N. Kononov Tip.-lit. [in Russian].
- 6 Sborovsky, A. (1911). *Kratkii ocherk polozheniia hornoi i hornozavodskoi promyshlennosti v stepnom severnom hornom okruhe [Brief sketch of the provisions of the mining and metallurgical industry in the northern steppe mining district]*. Omsk: N.A. Ivanova Sib. electric oven. and chrome-lit. [in Russian].
- 7 Bekmuhametov, E.B. (1964). *Tsvetnaia metallurhiia i hornoe delo dorevoliutsionnogo Kazakhstana [Non-ferrous metallurgy and mining pre-revolutionary Kazakhstan]*. Almaty: AN Kaz SSR [in Russian].
- 8 Dilmuhamedov, E.D. (1955). *Revoliutsionnoe dvizhenie hornorabochikh Kazakhstana v nachale XX veka (1900–1917 hh.) [The revolutionary movement of miners in Kazakhstan at the beginning of the XX century (1900–1917.)]*. Alma-Ata: Kazhosiszdat [in Russian].
- 9 Pazukhin, V.A. (1926). *Metallurhiia v Kirghizskoi stepi [Metallurgy in the Kirghiz steppe]*. Moscow-Leningrad: Aktsionernoe obshchestvo «Promizdat» [in Russian].
- 10 Kireev, F.N., Guba, T.P., & Kolodin, F.I. (1955). *Revoliutsionnoe dvizhenie v Kazakhstane v 1905–1907 hodakh. [The revolutionary movement in Kazakhstan in 1905–1907]*. Alma-Ata: Kazhosiszdat [in Russian].
- 11 *Vyatkin, M.P. (1962). Monopolisticheskii kapital v Srednei Azii [Monopoly capital in Central Asia]*. Frunze: Izdatelstvo AN Kirg. SSR [in Russian].
- 12 Rakhimbekova, A.K. (2003). *Sotsialnoe i imushchestvennoe rassloenie kazakhskogo obshchestva (KhIKh – nach. KhKh vv.) [Social and stratification of Kazakh society (XIX – The beginning of the XX century)]*. *Vestnik KazNU. Serii istoriia — Bulletin KazNU. Serii istoriia*, 4 [in Russian].